

Emeğin Bilgi ile Dönüşümü*

Murad TIRYAKIOĞLU*

ÖZET

Çalışmanın temel amacı özü itibarıyla emek olan “insan” ve insanın çevresinde oluşan değerler üzerinde durmayı hedeflemektedir. İnsan klasik ekonomi teorilerince “emek” olarak algılanırken, zaman içinde “içsel büyüme teorileri” ile “beşeri sermaye” olarak ülkelerin ekonomik gücünü ve büyümesinin kaynaklarından birini oluşturan faktörlerden biri haline dönüşmüştür. Mikro iktisadi boyutta ise firmalar bu “insanın” zihinsel gücünü “entelektüel sermaye” olarak ifade etmeye başlamıştır. Çalışma emeğin yaşadığı bu dönüşümleri ve sermaye olarak metalaştırılmasına ilişkin eleştirilere yer vererek, bilginin emeğin zaman içindeki dönüşümü üzerindeki etkisini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Emek, Bilgi, Entelektüel Sermaye, Beşeri Sermaye, Sosyal Sermaye

---

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti'nin (İFMC) süreli yayın organı olan *İktisat Dergisi*'nin **Üretim ve Emeğin Değişen Yapısı 1** başlıklı (494-495) sayısında yayımlanmıştır.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, tiryakioglu@aku.edu.tr

1. GİRİŞ

Emek, üretim sürecinin en önemli faktörüdür. Çünkü diğer tüm üretim faktörleri emeğin etrafında oluşmaktadır. Doğal kaynakları kullanacak ve üretken kılacak, sermaye birikimini sağlayacak unsurları biraraya getirecek ve teknolojinin üretimini sağlayacak olan tek faktör, özü itibarıyla insanı ifade eden emek faktörüdür. Bu öneminden dolayı emek, hemen tüm iktisatçılar tarafından üzerinde önemle durulan bir faktör olagelmıştır. Klasik iktisadi düşüncenin öncüsü olan Smith (1776) emeği işbölümü ve uzmanlaşmanın bir parçası olarak ele almış ve çalışmalarında emeğin niteliği üzerinde durmuştur. Ricardo (1817) “farklı emek türleri” kavramını kullanarak emeği metaların değerini belirleme çerçevesinde ele almıştır (Gürak, 2006:78). Marx (1867) ise emeğin özellikle “değer yaratıcı” ve “değeri koruyucu ve aktarıcı” yönlerine yoğunlaşmıştır. Neo-Klasik büyüme teorileriyle emek ve sermayeyi ekonomik büyümenin temel belirleyicileri olarak kabul etmelerine karşın emeğin niteliklerine ilişkin katkıda bulunmamışlardır. Ancak bu teoriler (Solow, 1957) teknolojiyi veri ve dışsal bir faktör olarak ekonomik büyüme sürecine dahil etmişlerdir. İçsel büyüme modelleriyle birlikte emeğin niteliklerini ifade eden beşeri sermaye ve beşeri sermayenin ürünü olan araştırma geliştirme faaliyetleri ve teknolojik yenilikler büyüme teorilerinin içsel değişkenleri olarak kabul edilmeye başlamıştır (Lucas, 1988; Romer 1986, 1987, 1990).

Emek özellikle 1700'lü yıllarda yaşanan sanayi devrimi ile bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Sadece kas gücüne dayalı çalışmanın yeterli kabul edildiği yılları geride bırakan bu gelişme ile emeğin niteliklerinde bir artış yaşanmaya başlamış ve endüstri toplumuna geçiş ile kas gücüne zihinsel gücün eşlik etmeye başlaması sözkonusu olmuştur. İleriki aşamada ise bilgi toplumuna geçiş süreci emeğin özellikle zihinsel gücünü ve yaratıcılığını ön plana çıkartmıştır. Bir diğer ifade ile endüstri toplumuna geçiş dönüştürme ivme kazanmasını sağlarken, bilgi toplumunun oluşumu emeğin bilgi¹ ile dönüşümünü belirgin kılmıştır.

---

¹ Türk Dil Kurumu, “bilgi”yi “öğrenme, araştırma veya gözlem yolu ile elde edilen gerçek” olarak tanımlamaktadır. Ancak bilginin toplumsal ve ekonomik olarak etkilerini ele alan çalışmaların çoğunda “bilgi” kavramı ile “enformasyon” kavramı birbiriyle karıştırılmaktadır. Gürak (2006:7) bu kavram karışıklığını bilgi ve enformasyon tanımlarıyla açıklığa kavuşturmuştur: “Bilgi, olguları ve olayları tanıma, anlama ve özellikle açıklamaya yönelik, eğitim, gözlem, araştırma veya deneyim yoluyla elde edilen ve bütün bunların insanın zihinsel değerlendirmesi neticesinde ortaya çıkan bulgulardır” ve İngilizce ‘knowledge’ kelimesini karşılamaktadır.” Enformasyon ise, “herhangi bir konu ile ilgili bilinmeyi (belirsizliği) giderme konusunda yardımcı olan betimleyici ifadelerdir” ve İngilizce ‘information’ kelimesini karşılamaktadır.”

Çalışma bu dönüşüm sürecini ve bu süreçte emeğin metalaştırılarak sermaye gibi algılanmasına ilişkin eleştirileri ele alarak emeğin insani yönü sayesinde etkin ve üretken olabileceğini savunmaktadır. Bu çerçevede sorgulanan konu “emeğin kas gücünden ibaret maddi bir varlık olarak mı, ölü emek olarak ifade edilen sermaye olarak mı yoksa insani vasıflarını göz önünde bulundurarak bilgiyi üreten, işleyen ve kullanan boyutu ile mi ele alınacağıdır.” Çalışma bu sorgulama kapsamında öncelikle emek kavramı üzerinde durmakta ve emeğin çevresinde oluşan entelektüel sermaye, beşeri sermaye ve bu faktörlerin etkinliğini arttıran unsur olarak sosyal sermaye kavramları üzerinde durmaktadır. Bir sonraki aşama da ise çalışmanın temeli olan emeğin hangi boyutta bir dönüşüm yaşadığı ve ne şekilde algılandığı tartışılacaktır. Emeğin geçirdiği bu dönüşümünde bilginin büyük bir role sahip olduğu tartışmasız bir gerçektir.

2. EMEK ve EMEĞİN ‘BİLGİ’ İLE DÖNÜŞÜMÜ

Geleneksel iktisadi düşünceden bu yana emek ekonomi bilimi için ayrı bir öneme sahip olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. İktisadi olarak, fiziksel ve-veya zihinsel güce dayanan, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için gelir elde etme amacını taşıyan insan çalışmaları olarak tanımlanan emeğin bu denli büyük öneme sahip olmasının altında yatan neden diğer tüm üretim faktörlerinin emeğin etrafında şekilleniyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer ifade ile ‘bilgi’yi üreten, kullanan, üretim süreçlerine dahil ederek yaygınlaşmasını sağlayan temel unsur emektir. Özellikle tarım toplumundan bilgi toplumuna doğru gerçekleşen evrilme emeğin fiziksel çabalarından ziyade zihinsel çabalarını ön plana çıkartmıştır. ‘Bilgi’ye dayalı hale gelen üretim faktörlerinin kaynağının emek olması, bir diğer ifade ile ‘bilgi’nin özü itibarıyla insan olan emek tarafından üretiliyor, kullanılıyor ve yayılıyor olması emeğin üretim sürecindeki önemini ortaya koymaktadır. Bilginin günümüz dünyasında ekonomik gelişmenin ve rekabetin kaynağını oluşturması, emeğin bu dönüşüm sürecinde üzerinde özellikle ve önemle durulması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Klasik İktisadi Düşünceden başlayarak bugüne kadar ortaya konan tüm doktrinler “emek” kavramı üzerinde önemle durmaktadır. Adam Smith, J.Stuart Mill ve Alfred Marshall gibi Klasik iktisatçıların ‘nitelikli ve niteliksiz emeğe’ ilişkin görüşlerinin olduğu bilinmektedir. Klasik dönem iktisatçıları, emeğin niteliği kavramı yerine ‘nitelikli ve niteliksiz emek’

kavramlarını kullanmışlardır. Smith, emeğin üretimdeki gücünün artışıyla işbölümünün önemi üzerinde durmuş ve “ustalık, beceri ve muhakeme yeteneğinin büyük bir bölümünün işbölümü sonucu ortaya çıktığını” ifade etmiştir.

Klasik İktisadi Düşüncenin doğuşunda etkili olan Sanayi Devrimi emeğin niteliğinde büyük değişimlere neden olmuştur. Tarım kesiminde çalışan işçiler endüstri işçisine dönüşerek fabrikalarda kendi emeklerini pazarlayamaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile Sanayi Devrimi emeğin özgürleşmesini sağlamıştır (Erkan, 1998:4). Ancak bu özgürleşme süreci emeğin niteliklerini arttırmakla birlikte makinelerle mahkûm olarak saatlerce çok az ücretle çalışmak zorunda olan, işbölümünün gelişmesiyle prosesin bir parçası haline dönüşen bir kesimi de ortaya çıkartmıştır. Sanayi Devrimi sürecinin eseri olan *Milletlerin Zenginliği (1776)* eserinde Smith emeğin niteliği hakkındaki düşüncelerini şu ifadelerle belirtmektedir:

“...emek, tüm şeylerin ilk fiyatı onları satın almak için ödenen gerçek satınalma parasıdır. Dünyanın her yerinde zenginlik, altınla ya da gümüşle değil, aslında emekle satın alınmıştır; onu şu ya da bu yeni ürünle mübadele etmek isteyen zenginler için, bu servetin değeri, bu servetle satın alabilecekleri ya da hükmedebilecekleri emek miktarına eşittir...” (Smith, 1997:37)

Bununla birlikte Smith (1776), emeğin niteliğindeki farklılığın emeğin verimliliğine de farklı yansıyacağını şu cümlelerle savunmaktadır:

“ ...tüm metaların mübadele değerinin gerçek ölçütü emek olmakla birlikte, metaların değeri, çoğunlukla emek cinsinden hesap edilemez. İki farklı emek miktarı arasındaki oranı belirlemek genellikle güçtür. Bu iki işte harcanan zaman, tek başına, bu oranı belirlemez. Katlanılan zahmetin ve gösterilen becerinin farklı derecelerinin de aynı biçimde hesaba katılması gerekir. Bir saatlik çetin bir işte, iki saat süren kolay bir işten; öğrenmesi on yıla mâl olmuş bir meslekte harcanan bir saatte, sıradan ve basit bir işte aynı süreyle çalışmada olduğundan daha çok emek bulunabilir. Ama katlanılan güçlüğün ve becerinin doğru bir ölçütünü bulmak kolay değildir...” (Smith, 1997:37-38)

Teknolojik gelişmelerin kaynağı olan bilgiyi ‘ekonomideki gelişmenin motoru’ olarak tanımlayan (Freeman ve Soete, 2003:3) Marshall, üretimde nitelikli emeğin önem kazandığını, eğitim için kaynak ayrılırken uzun vadeli düşünmek gerektiğini ve eğitimin uzun vadede doğrudan ve dolaylı birçok avantaj sağlayacağını savunmaktadır. Ricardo (1817) ise emeği emeği metaların değerini belirleme çerçevesinde ele almış (Gürak, 2006:78) ve “makine ile emeğin sürekli rekabet halinde olduğunu” ifade etmiştir. Marx (1867) emeği “her şeyden önce kişi ile tabiat arasında meydana gelen maddi alışverişi; başlatıcı, düzenleyici ve kontrol edici bir unsur” olarak nitelendirmiş ve emeğin “değer yaratıcı” ve

“değeri koruyucu ve aktarıcı” olmak üzere iki yönü üzerinde durmuştur (Marx, 2004: 200-201).

Neo-Klasik büyüme teorileriyle her ne kadar dışsal ve veri bir değişken olarak kabul edilse de teknolojinin, içsel büyüme teorileriyle (Lucas, 1988; Romer, 1986, 1987, 1990) de beşeri sermaye, araştırma geliştirme faaliyetleri ve bu faktörlerin ürünü olan teknolojik gelişmeler ekonomik büyümenin içsel belirleyicileri olarak literatürde yer almaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile emeğin eğitim ve sağlık gibi yatırımlarla niteliğinin artırılması nihai olarak teknolojik gelişmeyi sağlayacaktır. Neo-Klasik Büyüme teorisinin öncüsü olan Solow (1957), teknolojiyi - her ne kadar dışsal bir faktör olarak değerlendirmekte ise de- büyüme teorisi içinde ele almakta ve emek ile teknolojik gelişme arasındaki ilişkiyi şu şekilde değerlendirmektedir;

“...Teknik değişimi, kısa vadede üretim fonksiyonunda yapılan değişiklik olarak kullandığım anlaşılacaktır. Bu tür işgücü eğitimindeki hareketlerin hepsi ‘teknik değişiklik’ olarak görülmektedir...” (Solow, 1957:312).

İktisadi doktrinlerin ve ekonomik büyüme teorilerinin gelişiminin yanı sıra üretim sistemlerindeki değişim de emeğin niteliklerinde bir dönüşüm sağlamıştır. 1900’lü yılların başında geliştirilen ve uygulanan Taylorist ve Fordist üretim sistemlerinden Post-Fordist üretim sistemine geçilmesi, emek yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiş ve ihtiyaç duyulan emek gücü çok sayıda niteliksiz işçiden az sayıda nitelikli işçiye doğru kayarak bölünmüş ve farklılaşmış bir emek piyasası oluşturmuştur (Parasız ve Bildirici, 2002:186). Esnek üretim sistemlerinin geliştirilmesiyle emeğin zihinsel çabaları ön plana çıkmaya başlamıştır. Endüstriyel ekonomide üretim faktörleri, toprak, makineler, işgücü gibi fiziksel varlıklardan oluşuyordu ve bilginin kullanımı oldukça düşük düzeydeydi. Bilgi ekonomisine geçiş ile birlikte ‘bilgi’ ve bilginin ürettiği değerler olarak beşeri ve entelektüel sermaye fiziksel varlıklar karşısında öncelikli üretim faktörleri haline gelmiştir.

Bu dönüşüm sürecinde mavi yakalı personelin niteliğindeki artışlar, küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin de etkisiyle ‘bilgi işçisi’ kavramını ortaya çıkartmıştır. Drucker’a (2000:178) göre “*ekonominin değişimi sonucunda özellikle mavi yakalı personelin niteliğinin artması, bilgi işçisi kavramını ortaya koymuştur ve toplumdaki ağırlık merkezi, yeni değerleri ve beklentileri olan bu gruba kaymaktadır.*” Bilgiyi verimli kullanmayı ve tahsis etmeyi bilen ‘bilgi işçileri’ bu dönüşüm sürecinin yükselen değeri haline gelmiştir. Drucker (2000) bu ilerlemeyi gösteren mavi yakalıların toplumda ‘*öbür yarı*’ ve ‘*sosyal bir sorun*’ olmaya başlaması nedeniyle bir ‘*karşı kültür*’ oluşturduklarını ifade etmektedir (Drucker, 2000:178). Bu karşı kültürün oluşumunu ispatlayan gösterge ise, endüstri toplumunun önemli kesimini

teşkil eden yarı vasıflı emeğin bilgi toplumuna geçilmeye başlamasıyla, yerini bilgi işçilerine bırakmasıdır ki bu süreç emeğin 'bilgi' ile dönüşmesi sürecini en güzel özetleyen örneklerden biridir.

Emeğin bilgi ile dönüşümünde en önemli özellik, 'emeğin soyut nitelikleri' ile algılanmaya başlamasıdır. Diğer bir ifade ile emeğin kas gücü olarak algılanması yerini, zamanla, bilgi, beceri, tecrübe gibi soyut olan ancak daha yüksek katma değer oluşturan niteliklerle algılanmasına bırakmıştır. Hunt'un (2003:3) bilgiyi '*gözle göremediğimiz ancak etkilerini gözlemleyebildiğimiz kavram*' olarak tanımlaması bilginin emek üzerindeki dönüşümü sağlayan etkileri belirgin bir şekilde ifade etmektedir. Emeğin etrafında oluşan bu değerler, firmalar için entelektüel sermaye olarak değerlendirilmekte ve firmaların faaliyet gösterdikleri pazarlarda önemli bir rekabet üstünlüğü sağlamaktadır. Makro iktisadi boyutta ise emeğin dönüşümü beşeri sermaye kavramı ile anılmaktadır. Lucas'ın (1988) teorik katkılarıyla ekonomik büyümenin belirleyicileri arasında yer almaya başlayan beşeri sermaye, ülke ekonomileri için büyük öneme sahiptir. Sosyal sermaye ise gerek entelektüel sermayenin gerekse beşeri sermayenin etkinliğini ve verimliliğini arttıran ve toplumsal güven üzerine kurulu bir unsur olarak ekonomi literatüründe yer almaktadır.

2.1. Firmaların Ekonomik Gücü: Entelektüel Sermaye

Entelektüel sermaye, günümüz firmalarının üzerinde özellikle durmaya başladığı ve önemli bir rekabet üstünlüğü sağlamanın vazgeçilmez parçası olarak algılamaya başladıkları emek ve bilgi temelli bir faktördür. Bu çerçevede, Stewart (1997:XII) entelektüel sermayeyi, "*zenginlik yaratmak üzere kullanıma sokulabilen entelektüel malzeme, yani bilgi, enformasyon, entelektüel mülkiyet ve deneyim*" olarak tanımlamaktadır. Firmaların değerini ortaya çıkartan yönüyle entelektüel sermaye "*işletmenin defter değeri ile piyasa değeri arasındaki fark*" (Arıkboğa,2003:73) olarak tanımlanmaktadır.

Entelektüel sermayeye yapılan yatırımların firmalar açısından başarıya ulaşması örgütlenmelerin dönüşümü ile mümkün olabilir. Firmaların öğrenen organizasyonlara dönüşmesi (Senge, 1991) ve bu yönde yeniden yapılanma sürecine girmeleri her geçen gün öncelikli hale gelmektedir. Bu örgütsel değişimi sağlayacak temel unsur hiç şüphesi ki entelektüel sermaye birikimidir. Özellikle uygulanan işletme politikalarında ve geliştirilen stratejilerde emeğin niteliklerinin arttırılmasına yönelik, öğrenme odaklı bir sistemin

oluşturulması, entelektüel sermaye birikiminin sağlanması firmaların rekabetçi güç kazanması açısından önem arz etmektedir.

2.2. Ülkelerin Ekonomik Gücü: Beşeri Sermaye

Beşeri sermaye, eğitilmiş işgücünün bilgi, beceri ve deneyimlerini ifade etmek için kullanılan, özü itibariyle 'emek' olan ve ekonomik büyümenin temel unsurlarından birisidir. Diğer bir ifade ile beşeri sermaye, "emeğin niteliğini, etkinliğini ve verimliliğini arttıran unsurların bileşimidir" (Tiryakioğlu, 2008:324). Beşeri sermaye, eğitim ve sağlık gibi iki temel bileşen tarafından belirlenmektedir. Beşeri sermaye kavramına ilişkin ilk çalışmalar Becker (1962, 1964), Denison (1962), Schultz (1961, 1968) gibi araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Schultz'a (1968) göre, "bireyin sahip olduğu faydalı yetenekler" beşeri sermayeyi oluşturmaktadır.

Beşeri sermaye kavramı, içsel büyüme teorilerinin öncülerinden olan Lucas (1988) tarafından modellenmiş ve ekonomik büyümenin belirleyicilerinden biri olarak literatürde yer almaya başlamıştır. Rebelo (1991) ve Jones'un (1996) çalışmaları da beşeri sermaye ve ekonomik büyüme konusunda önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmalara göre, büyüme oranının küçük bir kısmı emek ve sermaye tarafından belirlenirken büyük kısmı beşeri sermaye tarafından belirlenmektedir. Ancak beşeri sermayenin de özünü emek oluşturduğu için emek ve emeğin çevresinde oluşan değerler sermayeye oranla daha belirleyicidir. Bu çerçevede ekonomik büyümenin ve kalkınmanın temel unsurlarından birini beşeri sermaye yatırımları oluşturmaktadır. Karagül'e (2002:26) göre, "azgelişmişlik kısırdöngüsünü kırmak isteyen her ülke öncelikle beşeri sermayeye yatırım yapmak zorundadır." Bunu başaramayan ülkeler beşeri sermaye yoksulluğu (Tiryakioğlu, 20008) ile karşı karşıya kalacak ve ekonomik büyüme ve kalkınma yolunda her zaman bir adım geride yer alacaklardır.

2.3. Toplumların Sosyo-Ekonomik Gücü: Sosyal Sermaye

Toplumsal ilişki ağlarının ve güvenin göstergesi olarak kabul edilen sosyal sermaye firma düzeyinde entelektüel sermayenin, ülke düzeyinde ise beşeri sermayenin etkinliğini ve verimliliğini arttıran, çok yönlü olarak ele alınması gereken bir unsurdur. Sosyolojik anlamda, 'toplumun sahip olduğu ve ekonomik kalkınmayı etkileyen normlar, kurallar, ağlar, iletişim ve karşılıklı güven' olarak tanımlanan sosyal sermaye, etkin bilgi ekonomisi ve öğrenen toplum inşa edilmesinde katılımcı yurttaşlığın önemine ve karşılıklı saygıya vurgu yapmaktadır (KOSGEB, 2005:4). Puntam (1993), sosyal sermayenin "işbirliği ve koordinasyonu

kolaylaştıran ilişki ağları ve güven” gibi özellikleri üzerinde durmuştur. Fukuyama (1999) ise “sosyal sermayenin insanlar arasındaki işbirliğini teşvik eden normlar birliği” olduğunu ifade etmektedir. Disiplinlerarası bir kavram olarak sosyal sermaye kapsamlı bir ifade ile “toplumda maddi varlıklar dışında kalan ne varsa onların tamamı” (Özüğurlu, 2006:190) olarak tanımlanmaktadır.

Güvene dayalı ilişkiler bütünü, bir diğer ifade ile sosyal sermayenin varlığı, emeğin verimliliğini ve niteliklerini arttıracak temel unsurlardan -belki de- en önemlisidir. Üretim sistemlerindeki dönüşüm ve bilgi toplumuna geçiş süreciyle birlikte sosyal sermayenin, ekonomik büyüme ve kalkınmada olduğu kadar emek açısından önemi de her geçen gün artmaktadır. Esnek üretim sistemlerinin insan odaklı olarak işlemleri sebebiyle karşılıklı güven ve saygının varlığı bu çalışma ortamlarının verimliliğini arttıracak ve dönemin en önemli kaynağı olan ‘bilgi’nin üretimini hızlandıracaktır.

3. EMEK Mİ? SERMAYE Mİ?

Tarım toplumundan endüstri toplumuna ve sonrasında da bilgi toplumuna doğru yaşanan evrilme, tüm üretim faktörlerinde ve yönetim fonksiyonlarında önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Üretim sistemlerinin örgütlenme biçimleriyle birlikte evrimi emeğin dönüşümünü hızlandırmıştır. Bu dönüşüm sürecinde toplumun yükselen sınıfını nitelikleri artan mavi yakalılar ile iş alanları genişleyen beyaz yakalılar oluşturmuştur. Taylorist ve Fordist üretim sistemlerinin “vasıfsız işçileri” esnek üretim sistemlerinin gelişmesiyle yerini “vasıflı işçilere” bırakmıştır.

Sanayi devrimiyle birlikte endüstri toplumunun oluşması, tarıma ve el sanatlarına dayalı toplum ve üretim biçimini değiştirerek geleneksel esnaf ve sanatkârların rekabet gücünü ortadan kaldırmış ve bu alanlarda çalışan emeği endüstri düzeni içinde vasıfsız, yarı vasıflı veya vasıflı fabrika işçilerine dönüştürmüştür (Bozkurt, 2000:111). Bu geçiş süreci emeğin temel özelliklerinde keskin bir dönüşüme neden olmuştur. Endüstri toplumunun sermaye ağırlıklı yapısı ve emeğin asıl iş alanlarından dev fabrikalara kaydırılarak yok edilişi, sermayeyi ön plana çıkartmıştır. Bu süreç özellikle esnaf ve sanatkârlar arasında gelişmiş ilişki düzeninin bozulmasına ve zamanla yok olmasına neden olmuştur. Makineleşmiş endüstriye geçiş süreci, çalışanlar ve esnaf arasında varolan sosyal sermaye zenginliğinin yitirilmesine ve aynı çalışma ortamını paylaşmaktan öteye gitmeyen mekanik ilişkilerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Kapitalizmin bu ‘vahşi’ koşullarında görüşlerini

şekillendiren Marx (1848) Komünist Manifesto'da “*kapitalizmin aşırı işbölümüyle yabancılaşarak vasıfsızlaşan ve giderek yoksullaşan işçilerin çok fazla sayıda artacağını ve temelde toplumun burjuva ve proletarya şeklinde kutuplaşması sonucunda orta sınıfın eriyeceğini*” ifade etmiştir (Bozkurt, 2000:113). Bu türlü eleştirilere karşın endüstri toplumu hızla gelişmiş ve kitlesel üretimler büyük artış göstermiştir. Bu gelişme hem emeğin niteliklerinde hem de emeğin örgütlenme biçimlerinde değişim sağlamıştır. Ancak bu değişim sürecinin emeğin aleyhine olduğu görülmektedir. Zira temelleri 1910’lu yıllara kadar dayanan Fordist üretim sistemi, kitlesel üretim, standardizasyon, katı hiyerarşik ve bürokratik yapı, mekanik ilişkiler gibi tipik özellikleriyle rutin işlere odaklanmış işgücünü kullanarak insani değerleri geri plana itmiş ve sermayeyi ön plana çıkartmıştır. Emeğin sadece mekanik olarak işleyen bir rutinin parçası olarak görülmesi ve sadece prosesi tamamlayan kas gücü olarak algılanması 1970’lerde gelişmeye başlayan esnek üretim sistemlerine kadar devam etmiştir.

Klasik iktisatçılar nitelikli emeğin, sermaye ile ilişkilendirilerek kavramlaştırılmasına eleştirel olarak yaklaşmıştır. Smith modern ekonomilerde beşeri sermayeye yatırım yapılmasının ekonomik büyüme açısından önemli olmadığını savunurken, Mill ve Marshall eğitimin öz-çıkartıcı ve yatırım güdüsü perspektifinden anlamlı bir biçimde incelenebileceğini inkâr etmiştir (Kibritçioğlu, 1998). Marshall, beşeri sermayenin piyasası olmaması nedeniyle, Mill ise refahın insanlar için olduğu, kendilerinin refah kaynağı olarak görülemeyeceği gerekçesiyle beşeri sermayeye karşı çıkmış ve eleştirmiştir. Özellikle Mill, beşeri sermaye konusuna etik açıdan bir yaklaşımda bulunmuş ve insanın ‘sermaye’ olarak görülmesini eleştirmiştir. Klasik iktisadi düşüncenin beşeri sermaye konusunda *etkin olamaması* özellikle Mill’in düşüncelerine bağlanmakta ve klasik iktisatçıların bu düşünceleri, modern beşeri sermaye modeline klasiklerin çok fazla katkı yapmadığını ortaya koymaktadır.

Gürak (2006:23) emeği ve emeğin niteliklerini ifade eden beşeri sermayenin notasyonu ile ilgili tanımlamaları eleştirel olarak sorgulamaktadır:

“... ‘Beşeri Sermaye’ denince aklımıza ‘emek’ mi gelmeli, yoksa ‘sermaye’ mi? ‘Beşeri Sermaye’ kavramı insan emeği ile mi ilgilidir; yoksa ‘K’ harfi ile sembolleşen sermaye ile mi ilgilidir? ...”

Gürak’a (2006:23-24) göre, “beşeri sermaye kavramı, hem emek ile hem sermaye ile ilgilidir, ancak gene de farklı özelliklere sahip olmalıdır.” Bununla birlikte, Gürak (2006:24), emeğin yanına ‘sermaye’ sözcüğünün konmasının üç temel nedeni olabileceğini iddia etmektedir;

“Birinci neden, ideolojiktir. Emeğin üretimdeki öneminin ön plana çıkarılacak şekilde vurgulanmasının Marksist ideolojiye yarayacağını düşünen bazı ideolojik gözlüklü taraftarlar çarpıtılmış gerçeği tercih edecektir. Çünkü ‘beşeri sermaye’ kavramı emeğin değil, sermayenin önemini ön plana çıkartmaktadır. İkinci neden ‘ihmal’ veya ‘bilimsel duyarsızlık’ veya ‘zihinsel kavram karmaşası’ olabilir. Beşeri Sermaye veya emeğin niteliği kavramı iktisadi olguları emek açısından açıklamada önemli bir konuma sahipse, o zaman şimdiye kadar kabul görmüş tüm iktisadi kuramların gözden geçirilmesi belki de yeniden oluşturulması gerekmektedir. Üçüncü neden ise, iyimser bir olasılıkla, bir yandan üretimi gerçekleştirebilmek için sermayenin ön plana çıkarıp vurgularken, diğer yandan da hangi tür sermayenin daha çok katkı yaptığını araştırmak ve incelemek olabilir. Ancak bu süreçte, emek (L) ve beşeri sermaye (H) kavramlarının aslında aynı kökene, yani işgücüne veya çalışan kişiye ait olduğunun net ve kuşku bırakmaz şekilde ortaya konması gerekir.”

Mill ile benzer bakış açısıyla bir eleştirel bakış da OECD’nin (1998) ‘Beşeri Sermaye Yatırımı: Uluslararası Bir Karşılaştırma’ başlıklı raporunda “...insanı bir sermaye formu olarak kabul etmenin insanın saygınlığını ve özgürlüğünü zedeleyeceği düşüncesinin hakim olması bu konuda yapılan çalışmaların gecikmesine neden olmuştur...” şeklinde ifade bulmuştur.

Endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçiş süreci, bilgi teknolojilerinin yaygın olarak kullanılmaya başlaması gerek üretim sistemlerinde gerekse örgütlenme biçimlerinde köklü değişiklikler sağlamıştır. Özellikle emeğin verimliliğini artırması yönüyle dikkate çeken bu geçiş zaman tasarrufu sağlayarak daha kısa sürede daha çok işin yapılabilmesine imkân vermektedir. Ancak bu süreçte teknolojik gelişmenin emeğin niteliği üzerinde ne tür etki yaptığı konusunda sorgulamalar göz ardı edilmemelidir. Teknolojik gelişmenin emeğin niteliklerini ‘arttıracığı’ ve ‘azaltacağı’ yönünde zıt iki görüşten bahsetmek mümkündür. İlk görüş açısından bakıldığında, yüksek teknolojilerin üretim süreçlerine dahil edilmesiyle birlikte kullanılmaya başlanan çok yüksek teknolojilere sahip makine ve teçhizatı kullanmak için donanımlı ve vasıflı emeğe ihtiyaç vardır ki bunu sağlamak için kullanılacak en önemli araç eğitim olacaktır. Eğitim emeğin niteliklerinin artmasını sağlayacaktır. İkinci görüş açısından ise teknolojik gelişmelerin üretim süreçlerine adaptasyonunun amacı emeği ikâme etmek ve sermayenin vasıflı emeğe bağımlılığını önlemektir ki bu durum da işgücünün niteliğinde bir kayba neden olacaktır (Alçın, 2006:85-86). Emeğin niteliği bu iki görüşe göre teknolojik gelişmelerle birlikte artmakta veya azalmakta olsa da nihai olarak nitelikli emek değerli, daha az nitelikli emek ise değersiz hale gelmektedir.

Freeman ve Soete’ye (2003:452) göre, iyimser, Ortodoks görüş dünya ekonomisinin yapısal uyum aşaması ile yeni teknolojilerin sağladığı yüksek hasıla, yüksek istihdam ve verimlilik artışlarına ulaşacağını iddia etmektedir ve bu süreci yaşayan Güneydoğu Asya Ülkeleri

örnek olarak gösterilmektedir. Diğer taraftan piyasaların nitelikli emek üzerine kurulması daha az nitelikli emeği işgücü piyasasının dışında kalma riski ile karşı karşıya bırakacaktır. Bu yönde gelişen yapı düşük nitelikli emeğin oluşturduğu işgücü piyasasında ücretlerin düşmesine neden olacaktır ki bu durum da zamanla emek-yoğun sektörleri cazip hale getirecektir. Süreç emeğin öneminin yadsınamaz olduğunu gösterirken, bilginin yükselen değerini yok etmeyecektir. Çünkü emek ve bilgi birbirinden ayrılamaz iki değişkendir. Bir diğer ifade ile emek, günümüzde, stratejik bir kaynak olan ‘bilgi’yi üreten, kullanan, üretim ve pazarlama süreçlerine dahil ederek yayan özellikleri itibarıyla ‘sermaye’ olarak ifade edilemeyecek kadar önemli bir unsurdur.

4. SON SÖZ

“Emek mi? Sermaye mi?” sorusuna verilebilecek cevap “**emek**” olmalıdır. Zira insanın oluşturduğu emek her ne şekilde ifade edilirse edilsin, ister entelektüel sermaye, isterse beşeri sermaye, her zaman üretimin, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın kilit noktasını oluşturmaktadır. Bu nedenle emeğin zaman içinde özellikle bilginin artan önemi ile bir dönüşüm içinde olması kaçınılmazdır. Ancak bu dönüşüm sürecinde gözden kaçırılmaması gereken unsur emeğin metalaştırılmadan, bilgiyi üretebilen ve kullanabilen insani yönü üzerinde durulması gerekliliğidir. Bu ifadeler emek karşısında sermayenin önemli olmadığı yönünde bir algı oluşturmamalıdır.

KAYNAKÇA

- ALÇIN, Kerim Sinan (2006). *Teknolojik Yenilik-Emek İlişkisi ve Emeğin Teknoloji Algısı*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- ARIKBOĞA, Şebnem (2003). *Entelektüel Sermaye*, Derin Yayınevi, İstanbul.
- BECKER, Gary S. (1962). “*Investing in Human Capital: A Theoretical Analysis*”, Journal of Political Economy, 70(2): 9-49
- BECKER, Gary S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. NBER, New York
- BOZKURT, Veysel (2000), *Enformasyon Toplumu ve Türkiye*, Sistem Yayıncılık, İstanbul
- DENISON, Edward W. (1962). “*Education, Economic Growth and Gaps in Information*”, The Journal of Political Economy, 70(5):124-128
- ERKAN, Hüsnü (1998). *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara
- FIELD, John (2006). *Sosyal Sermaye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- FREEMAN, Chris; SOETE, Luc (2003). *Yenilik İktisadı*, Çeviren: Ergun TÜRKCAN, TÜBİTAK Yayınları-Akademik Dizi, Ankara
- FUKUYAMA, Francis (1999), “*Social Capital and Civil Society*”, The Institute of Public Policy, George Mason University, Çevrimiçi Erişim Adresi: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>, Çevrimiçi Erişim Tarihi: 22.02.2008
- GÜRAK, Hasan (2006). *Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi*, Ekin Yayınevi, Bursa
- HUNT, Darwin P. (2003). “*The Concept of Knowledge and How to Measure It*”, Journal of Intellectual Capital, 4(1):100-113
- JONES, Charles (1996). “*Human Capital, Ideas, and Economic Growth*”, Çevrimiçi Erişim Adresi: <http://elsa.berkeley.edu/~chad/Rome100.pdf>, Çevrimiçi Erişim Tarihi:05.05.2007
- KARAGÜL, Mehmet (2002). *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon
- KİBRİTÇİOĞLU, Aykut (1998). “*İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri*”, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 53(1-4):207-230
- KOSGEB (2005), *Ekonomik Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü*, Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkez Müdürlüğü, Ankara
- LUCAS, Robert E. (1988). “*On The Mechanics of Economic Development*”, Journal of Monetary Economics, 22(1):3-42
- MARX, Karl (1867). *Kapital, I. Cilt*, Çeviren: Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2004

OECD, (1998). **Human Capital Investment An International Comparison**, Centre for Educational Research And Innovation, Paris, France [Çevrimiçi Erişim Adresi: <http://213.253.134.43/oecd/pdfs/browseit/9698021E.PDF>, Erişim Tarihi: 14.02.2008]

ÖZUĞURLU, Aynur (2006). **Sosyal Sermaye: Kamunun Trajedisi ya da Emeğin Sömürgeleştirilmesinde Yeni Bir Eşik**, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(12):188-213

PARASIZ, İlker; BİLDİRİCİ, Melike (2002). **Modern Emek Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa

PUTNAM, Robert D. (1993). **"The Prosperous Community: Social Capital and Public Life"** The American Prospect, 13. Çevrimiçi Erişim Adresi: <http://xroads.virginia.edu/~hyper/DETOC/assoc/13putn.html>, Çevrimiçi Erişim Tarihi: 24.02.2008

REBELO, Sergio (1991). **"Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth"**, Journal of Political Economy, 99(3):500-521

RICARDO, David (1817). **Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, Çeviren: Tayfun Ertan, Belge Yayınları, [1997], İstanbul

ROMER, Paul (1986). **"Increasing Returns and Long-Run Growth"**, Journal of Political Economy, 94(5):1002-1037

ROMER, Paul (1987). **"Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization"**, American Economic Review, 77(2): 56-62

ROMER, Paul (1990). **"Endogenous Technological Change"**, Journal of Political Economy, 98(5): 71-102

SCHULTZ, Theodore.W. (1961). **"Investment in Human Capital"**, The American Economic Review, 51(1):1-17

SCHULTZ, Theodore W. (1968). **"Education and Economic Growth: Return to Education"**, Readings in the Economics of Education, UNESCO

SENGE, Peter M. (1991), **Beşinci Disiplin: Öğrenen Organizasyon Düşünüşü ve Uygulaması**, Çeviren: Ayşegül İldeniz, Ahmet Doğukan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

SMITH, Adam (1776). **Milletlerin Zenginliği**, Çeviri: Ayşe YUNUS ve Mehmet BAKIRCI, Alan Yayıncılık, İstanbul [1997]

SOLOW, Robert (1957). **"Technical Change and The Aggregate Production Function"**, The Review of Economics and Statistics, 39(3):312-320.

STEWART, Thomas, A. (1997). **Entellektüel Sermaye Kuruluşların Yeni Zenginliği**, MESS Yayın No: 258, İstanbul

TIRYAKIOĞLU, Murad (2008). **"Gelişmekte Olan Ülkelerin Çıkmazı: Beşeri Sermaye Yoksulluğu"**, Ege Üniversitesi, Ege Akademik Bakış, 8(1):321-339

TÜRK DİL KURUMU (TDK), **Güncel Türkçe Sözlük**, Çevrimiçi Erişim: <http://www.tdk.gov.tr>